

Od Ośrodka Dokumentacji Zabytków do Narodowego Instytutu Dziedzictwa

Juliusz Wendlandt

Dział Ewidencji i Rejestru Zabytków
Narodowy Instytut Dziedzictwa

W CELU USPRAWNIENIA INWENTARYZACJI zabytków dla racjonalnego planowania ich odbudowy i konserwacji zarządza się, co następuje:

§ 1. Tworzy się z dniem 1 stycznia 1962 r. Ośrodek Dokumentacji Zabytków, zwany dalej Ośrodkiem.

§ 2. Do zadań Ośrodka należy przeprowadzenie centralnego rejestru, ewidencji i dokumentacji pomocniczej zabytków nieruchomości i ruchomych”.

Tak określone priorytety, rozpoczynające Zarządzenie nr 166 Ministra Kultury i Sztuki z dnia 22 grudnia 1961 roku w sprawie utworzenia Ośrodka Dokumentacji Zabytków (Dz.Urz. MKiS z 1962 roku, Nr 1, poz. 6) stały się na następne 50 lat wyznacznikiem działania instytucji kultury, która po kolejnych – wynikających z uwarunkowań politycznych, gospodarczych i społecznych – przekształceniach organizacyjnych i merytorycznych, nosi od 1 stycznia 2011 roku nazwę Narodowego Instytutu Dziedzictwa (Zarządzenie nr 32 Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 23 grudnia 2010 roku w sprawie zmiany nazwy i zakresu działania Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków).

Inicjatorem powstania i pierwszym dyrektorem Ośrodka był – dziś niesłusznie zapomniany – ówczesny dyrektor Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków

w Ministerstwie Kultury i Sztuki – prof. Kazimierz Malinowski. Był on również współtwórcą pierwszej powojennej Ustawy z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz.U. z 1962 roku, Nr 10, poz. 48).

Podstawę merytorycznej działalności ODZ stanowiły materiały przejęte z dawnego Wydziału Dokumentacji Konserwatorskiej Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków. Były to przede wszystkim karty ewidencyjne zabytków nieruchomości (ok. 40 000 wykonanych w latach 1951-1961 tzw. zielonych kart ewidencyjnych) i ruchomych, kartoteka ewidencyjna miast i zespołów zabytkowych, kartoteka parków zabytkowych, dokumentacja historyczna i techniczna zabytków architektury i budownictwa, a także materiały archiwalne i fotograficzne.

Uporządkowanie tych materiałów i realizacja zadań postawionych przed Ośrodkiem wymagała stworzenia odpowiednich komórek organizacyjnych, które przybrały formę działów. Ulegały one z biegiem czasu i w miarę potrzeb pewnym reorganizacjom, tak jak zmieniała się metodyka konserwatorska i podejście do wielu grup zabytków. Ostatecznie wykształciły się trzy działy badawcze: Architektury i Urbanistyki, Zabytków Ruchomych oraz Archeologii. Ten ostatni powstał w 1978 roku, w związku z rozpoczęciem realizacji ogólnopolskiego programu ewidencji stanowisk archeologicznych pod nazwą Archeologiczne Zdjęcie

Polski (AZP) i powierzeniem ODZ roli krajowego koordynatora tego zadania.

Uzupełnienie struktury ODZ stanowiły działy: Muzealnictwa, zajmującego się gromadzeniem i dokumentowaniem wiedzy o polskich muzeach oraz Archiwaliów i Zbiorów Naukowych, gromadzący m.in. spuścizny badaczy, zawierające materiały związane z historyczną i konserwatorską problematyką zabytków. Będąca częścią działu Fototeka zawiera unikatowy zbiór negatywów, pozytywów i diapoztywów, w tym zdjęć lotniczych, dokumentujących najważniejsze zabytkowe zespoły urbanistyczne i założenia przestrzenne. Jest to zbiór tym cenniejszy, jako że dotyczy w wielu wypadkach obiektów już nieistniejących.

Od samego początku istniał w Ośrodku Dział Wydawnictw, realizujący zawarty w zarządzeniu ministra powołującym ODZ zapis o prowadzeniu specjalistycznych wydawnictw. Dorobek działu w tym względzie jest imponujący. Wystarczy wspomnieć ponad sto tomów Biblioteki Muzealnictwa i Ochrony Zabytków (BMiOZ), która w trzech seriach – A, B i C – prezentuje różnorodną tematykę: od prawnej ochrony zabytków, materiałów z konferencji konserwatorskich, specjalistycznych zagadnień technologii konserwacji po słowniki terminologiczne. Przez wiele lat ODZ był wydawcą popularnonaukowych „Spotkań z Zabytkami”, jak również „Muzealnictwa” i „Ochrony Zabytków”.

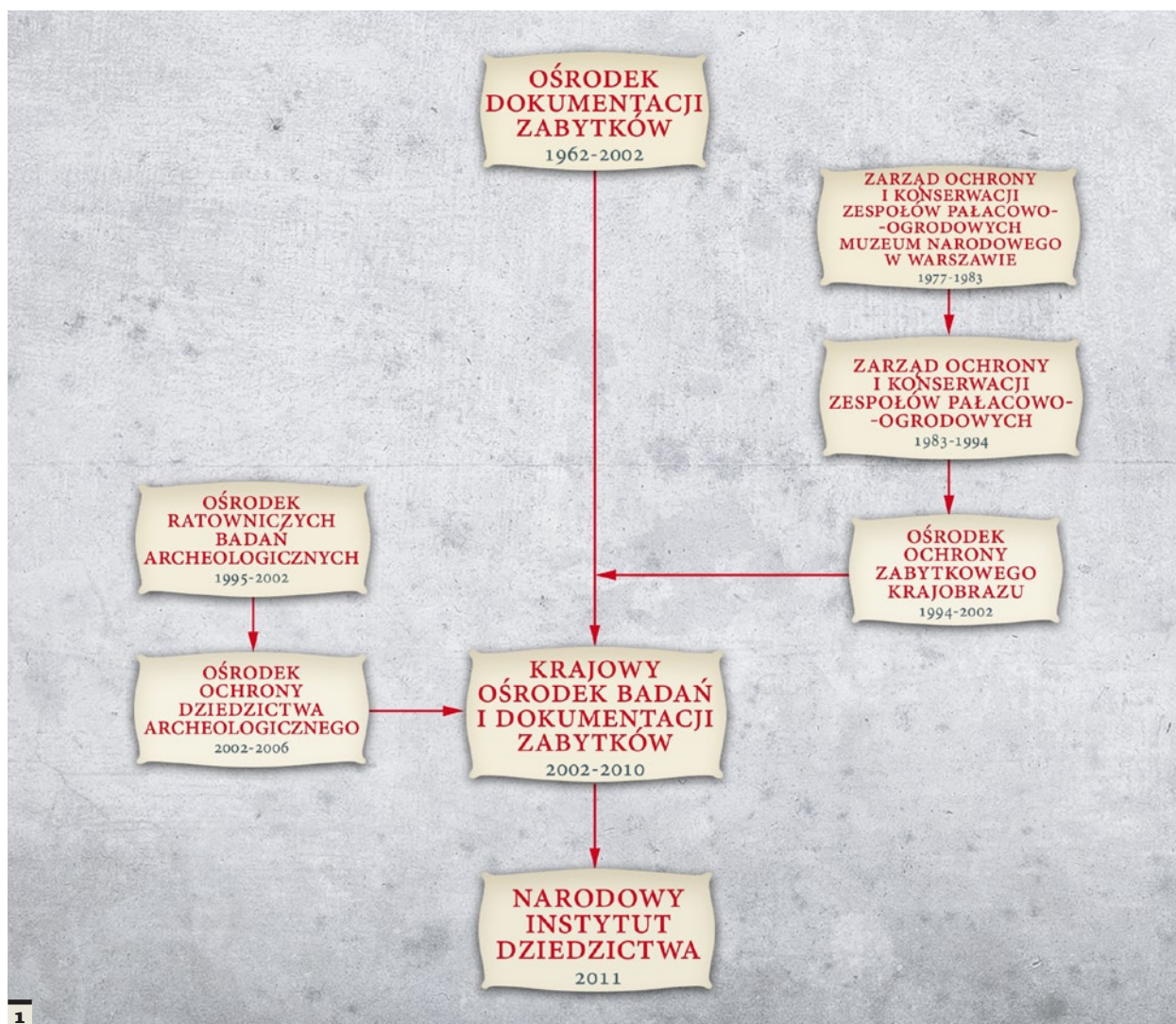
Również od początku istnieje w ODZ biblioteka, która jako jedna z niewielu w Polsce, obok księgozbioru z dziedziny historii sztuki i muzealnictwa, gromadzi księgozbiór poświęcony zagadnieniom inwentaryzacji i dokumentacji zabytków oraz problematyce konserwatorskiej zarówno w zakresie teoretycznym, jak i praktycznym.

Struktura organizacyjna, a zwłaszcza kompetencje ODZ w zakresie realizacji zadań określonych w akcie powołującym, tj. „(...) przeprowadzenie centralnego rejestru, ewidencji i dokumentacji pomocniczej zabytków nieruchomych i ruchomych” ulegały zmianom, wynikającym ze zmian i nowelizacji aktów prawnych, będących podstawą merytorycznych działań Ośrodka. Zasady gromadzenia zbioru dokumentacji określił przede wszystkim pierwszy regulamin organizacyjny, a następnie Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 kwietnia 1963 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków i centralnej ewidencji zabytków (Dz.U. z 1963

roku, Nr 19, poz. 101 i z 1985 roku, Nr 42, poz. 204) oraz Instrukcja nr 7 Ministra Kultury i Sztuki z dnia 5 lipca w sprawie zasad prowadzenia centralnej ewidencji zabytków. Dokumenty te określiły, że obligatoryjnie mają być przysyłane do Ośrodka Dokumentacji Zabytków odpisy decyzji o wpisaniu do rejestru zabytków oraz drugi egzemplarz dokumentacji ewidencyjnej. Upoważniały również ODZ do ustalania wzorów dokumentacji ewidencyjnej. Stan ten potwierdziło Zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki nr 31 z dnia 30 grudnia 1987 roku w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia centralnej ewidencji zabytków przez Ośrodek Dokumentacji Zabytków. Rangę ODZ w zakresie ewidencji zabytków podkreśliła też Ustawa z dnia 19 lipca 1990 roku o zmianie Ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz.U. z 1990 roku, Nr 56, poz. 322), w której wśród organów sprawujących ochronę dóbr kultury wymieniono dyrektora ODZ, kierującego centralną ewidencją dóbr kultury.

W oparciu o te dokumenty Ośrodek ustalał wzory i wyznaczał standardy ewidencji, przygotowując w tym celu słowniki terminologiczne. Organizował szkolenia dla pracowników urzędów konserwatorskich i biur dokumentacji zabytków w zakresie właściwego wykonywania i prowadzenia ewidencji, a także kierunkował priorytety w ewidencjonowaniu zabytków. ODZ zlecał również wykonywanie ewidencji ze środków własnych, a ponadto przez pewien okres prowadził z upoważnienia Generalnego Konserwatora Zabytków finansowanie całej akcji ewidencyjnej w Polsce.

Reorganizacja służby konserwatorskiej w 1990 roku stworzyła nowe możliwości dla działań ODZ, a przede wszystkim umożliwiła bliższy kontakt ze służbami konserwatorskimi. Zmieniające się w tamtych latach podejście do ochrony zabytków, postrzegające zabytek nie tylko jako samoistne dzieło, ale jako element istniejący w szerszym kontekście środowiskowym, wprowadziło do ochrony zabytków pojęcie ochrony obszarowej i przestrzennej. Konieczność badania relacji zabytków z otoczeniem zaowocowała powołaniem w latach 1991-1992 dwunastu Ośrodków Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego jako oddziałów terenowych ODZ, zgodnie z nowym statutem Ośrodka zatwierdzonym przez Ministerstwo Kultury i Sztuki w 1990 roku. Ośrodki regionalne współpracują z wojewódzkimi konserwatorami

zabytków oraz terenową administracją rządową lub samorządową, m.in. przy opracowywaniu wytycznych konserwatorskich do projektów zagospodarowania przestrzennego, wykonują opracowania studialne na temat dziedzictwa kulturowego, a także wydają opinie dla różnych przedsięwzięć związanych z ochroną i konserwacją zabytków.

Konieczność opiniowania różnych projektów, związanych z szeroko pojętą ochroną zabytków, głównie dotyczącą kwestii urbanistycznych, była powodem powołania w 1993 roku, na mocy porozumienia Generalnego Konserwatora Zabytków z dyrektorem ODZ – Zespołu Ekspertów ds. Architektury, Urbanistyki i Krajobrazu Kulturowego. Wiązało się to z rozwiązaniem wiosną 1992 roku Zespołu Ekspertów Międzyresortowej Komisji dla Rewaloryzacji Miast i Zespołów

Staromiejskich i równocześnie reorganizacją systemu powoływania rzeczoznawców ministra kultury i sztuki. Zespół wykonywał opinie na potrzeby Generalnego Konserwatora Zabytków, zwłaszcza w kwestiach dotyczących skreśleń i wpisów do rejestru zabytków, ale również prowadzenia prac konserwatorskich i remontowych czy nowej architektury w historycznym kontekście. Oprócz doradztwa Zespół opracowywał również standardy ochrony dóbr kultury na potrzeby planowania przestrzennego i ochrony zabytków postindustrialnych.

Inicjatywną działalność ODZ w zakresie kierunkowania opracowań ewidencyjnych zmieniło Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 6 września 2000 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków i centralnej ewidencji dóbr kultury (Dz.U. z 2000 roku, Nr 86, poz. 965). Kompetencje ODZ w zakresie inicjowania i finansowania ewidencji zostały ograniczone na rzecz służb konserwatorskich, a Ośrodek pełnił rolę archiwizacyjną i informacyjną. Tym samym zamknięty został

1. Instytucje, z których przekształcenia powstał Narodowy Instytut Dziedzictwa

1. Institutions whose transformation led to the establishment of the National Heritage Board of Poland

w pewnym sensie niemal czterdziestoletni okres działalności ODZ, w którym stworzono imponującą dokumentację ewidencyjną dla polskich zabytków. Powstała ona głównie z materiałów przekazywanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków, ale także pozyskanych z innych jednostek, współpracujących z Ośrodkiem, jak i działających przez pewien okres samodzielnie w poszczególnych województwach Biurach Dokumentacji Zabytków (dla których ODZ był merytorycznym koordynatorem). Należy tu przypomnieć również o długoletniej współpracy ODZ z Muzeum Narodowym Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie, które zainicjowało bezprecedensową akcję ewidencyjną historycznego budownictwa folwarcznego i wiejskiego budownictwa gospodarczo-przemysłowego. W wyniku tej współpracy pozyskano znaczną liczbę kart ewidencyjnych, wykonanych zgodnie ze standardami wyznaczonymi przez Ośrodek, który wspomagał finansowo te działania.

Z innych inicjatyw finansowanych przez ODZ należy wymienić ewidencję zabytkowych instrumentów muzycznych (zwłaszcza organów) oraz zabytków złotnictwa w Polsce.

Zgromadzona w tych latach dokumentacja stanowiła unikalny zbiór, obejmujący około:

- 130 000 kart ewidencyjnych zabytków architektury i budownictwa,

- 640 000 fiszek adresowych zabytków architektury i budownictwa,
- 600 studiów historyczno-urbanistycznych miast,
- 320 000 kart ewidencyjnych zabytków ruchomych,
- 6 600 teczek Archeologicznego Zdjęcia Polski (68% powierzchni kraju; 375 000 stanowisk archeologicznych),
- 70 000 decyzji o wpisie do rejestru zabytków (wszystkie kategorie zabytków),
- 130 000 negatywów i 1000 segregatorów pozytywów w fototece,
- 35 000 negatywów, diapozytywów i fotografii dokumentacji lotniczej miast i krajobrazu kulturowego,
- 50 metrów bieżących materiałów archiwalnych,
- 60 000 woluminów książek i czasopism w bibliotece.

2. Pałac Prymasowski przy ul. Senatorskiej w Warszawie – pierwsza siedziba Ośrodka Dokumentacji Zabytków. Fot. P. Kobek

2. Primate's Palace at ul. Senatorska in Warsaw – the first seat of the Centre for Documentation of Monuments. Photo by P. Kobek

3. Siedziba Ośrodka Dokumentacji Zabytków od 1970 r. – kamienica przy ul. Brzozowej 35, stan z 1970 r. Fot. archiwum NID

3. Centre for Documentation of Monuments' seat since 1970 – a tenement house at ul. Brzozowa 35, photo taken in 1970. Photo from NHBP's archives

4. Ul. Brzozowa 35, widok od podwórza. Fot. P. Kobek

4. Ul. Brzozowa 35, a view from the backyard. Photo by P. Kobek

Ponadto w dyspozycji ODZ znalazły się materiały Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków z lat 1948-1988 (750 mb dokumentacji konserwatorskiej; 250 000 negatywów; 1881 fotogrametrii; 8 mb fotografii w pudłach), przejęte w 1995 roku na polecenie ministra kultury i sztuki. Dokumentacja archiwalna PKZ, przechowywana w „centrali” w Warszawie i w Oddziałach Terenowych, została powierzona Ośrodkowi na podstawie umowy użyczenia do końca 2015 roku. Materiały te służyły nie tylko pracownikom służb konserwatorskich, ale były szeroko udostępniane do badań naukowych i dydaktycznych.

W takiej, rzec można pierwotnej, formie ODZ przetrwał 40 lat – do 2002 roku, w którym to na podstawie zarządzenia nr 54 Ministra Kultury z dnia 14 października 2002 roku (Dz.Urz. MK Nr 5 z 2002 roku, poz. 67) – nastąpiło połączenie dwóch instytucji kultury: Ośrodka Dokumentacji Zabytków (działającego od 1 stycznia 1962 do 14 października 2002 roku) z Ośrodkiem Ochrony Zabytkowego Krajobrazu (działającym od 29 grudnia 1993 do 14 października 2002 roku) i utworzenie Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu utworzony został na bazie działającego wcześniej, w latach 1977-1983,

w strukturach Muzeum Narodowego w Warszawie, Zarządu Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych. Pierwotnie zajmował się utrzymaniem i pielęgnacją zabytkowych parków w oddziałach Muzeum Narodowego – w Łazienkach, Wilanowie, Nieborowie i Królikarni. Stosowane tam metody w szeroko pojętych działaniach konserwatorskich – od badań historycznych, poprzez projektowanie, bieżącą konserwację do rewaloryzacji tych parków – posłużyły do wypracowania teoretycznych i praktycznych zasad odnoszących się do konserwacji zabytkowych założeń zieleni w skali wykraczającej poza obiekty znajdujące się w gestii Muzeum Narodowego. W tamtych latach brakowało wyspecjalizowanych instytucji zajmujących się zabytkowymi parkami. Braki te szczególnie odczuwały terenowe urzędy konserwatorskie, które w swoich strukturach zatrudniały głównie historyków sztuki, architektów, etnografów i archeologów. Zabytkową zielenią zajmowali się nieliczni architekci krajobrazu lub leśnicy. Konieczność wsparcia wojewódzkich konserwatorów zabytków sprawiła, że w 1983 roku Zarząd Ochrony Zespołów Pałacowo-Ogrodowych stał się jednostką niezależną od Muzeum Narodowego i rozpoczął działalność ogólnopolską. Zarząd został upoważniony przez Generalnego Konserwatora Zabytków do prowadzenia szeroko pojętego nadzoru

konserwatorskiego nad pracami prowadzonymi w zabytkowych parkach na terenie kraju. W tym celu zorganizowano inspektorat z wykwalifikowanych architektów krajobrazu, którzy opiekowali się bezpośrednio wyznaczonymi regionami. Współpraca dotyczyła zarówno kwestii projektowych, jak i wykonawstwa. Rozpoczęto między innymi akcję prowadzenia prac porządkowych w zaniedbanych parkach, przekazując konserwatorom i użytkownikom instrukcję umożliwiającą wykonywanie podstawowych prac pielęgnacyjnych, wyprzedzających właściwą rewitalizację. Zarząd przygotował też zasady opracowania dokumentacji konserwatorskiej, zwracając szczególną uwagę na konieczność przeprowadzenia badań historyczno-naukowych przed projektowaniem. Był też inicjatorem prowadzenia przedprojektowych badań nazwanych „archeologią parkową”. Od początku działalności Zarząd prowadził szeroko zakrojoną akcję szkoleniową dla służb konserwatorskich. Utworzono również pracownię projektową, wykonującą w ramach działalności statutowej projekty rewitalizacji parków. Równocześnie tworzone były bazy naukowe zakładające wyspecjalizowaną bibliotekę i zbierając wszelkie materiały dotyczące historii ogrodnictwa. Zainicjowano również badania nad roślinnością parkową i jej doborem w rozwoju historycznym. Stworzono nawet podstawy do założenia wyspecjalizowanej szkoły, która przez dobór rodzimych roślin występujących w historycznych ogrodach miała przeciwdziałać

rozpowszechniającej się modzie na wprowadzanie do zabytkowych parków obcych gatunkowo drzew i krzewów. Zarząd przejął też prowadzenie akcji ewidencyjnej zabytkowych założeni zieleni, podjętej jeszcze w 1975 roku przez Ministerstwo Kultury i Sztuki w porozumieniu z Ministerstwem Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego. Opracowana wówczas instrukcja, mówiąca o zawartości zeszytu ewidencyjnego zabytkowych parków, ogrodów i alei była podstawą akcji ewidencyjnej, intensywnie przebiegającej do końca lat

90. W 1992 roku opublikowano *Parki i ogrody zabytkowe w Polsce*, będące spisem zidentyfikowanych do tego czasu historycznych założeni zieleni.

Równolegle z ewidencją parkową prowadzono ewidencję zabytkowych cmentarzy, które też zaliczono do zabytkowych założeni zieleni. Zajęto się też cmentarzami wojennymi – zwłaszcza na terenie Galicji, a także polskimi cmentarzami na Kresach Wschodnich. Akcja ta, prowadzona bardzo energicznie, doprowadziła do wydawania katalogu zabytkowych cmentarzy w poszczególnych województwach, katalogu cmentarzy galicyjskich z I wojny światowej, a także polskich cmentarzy na Białorusi i Ukrainie.

Szczególną uwagę w działalności Zarządu zwracano na rolę zabytkowych parków w lokalnym środowisku i ich znaczenie dla krajobrazu kulturowego. W tym kontekście rozpoczęto badania nad szczególnie zagrożonymi założeniami wielkoobszarowymi i komponowanym krajobrazem.

Rozszerzona strefa badań i działania w sferze ochrony środowiska spowodowały, że z dniem 1 stycznia 1994 roku Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych przekształcony został w Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. W nowej formule działań OÖZK może poszczycić się takimi osiągnięciami, jak choćby wydobywanie z gęstszu niedostępnych, nadgranicznych lasów Parku Mużakowskiego w Łęknicy, dzieła parkowo-krajobrazowego o pierwszorzędym znaczeniu dla historii światowej

sztuki ogrodowej. Dla właściwego przebiegu rewitalizacji OOKZ przejął ten obiekt w zarząd i w ciągu kilku lat intensywnych prac przywrócono parkowi pierwotny blask i rangę, a efektem było umieszczenie go na Liście Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO. Również OOKZ zwrócił uwagę na niezwykle wartości kulturowe Kotliny Jeleniogórskiej, w której krajobraz wkomponowano rozległe założenia pałacowo-parkowe tak, że naturalne elementy przyrodnicze stanowią dopełnienie widokowe projektowanych kompozycji parkowych, a one same też stanowią krajobrazowe elementy, widoczne z sąsiednich rezydencji. Badania te, kontynuowane już po zaprzestaniu działalności OOKZ, doprowadziły wszakże do uznania zespołu parków i pałaców Kotliny Jeleniogórskiej za pomnik historii.

OOKZ prowadził bardzo ożywioną działalność szkoleniowo-konferencyjną, a materiały pozyskane tą drogą zostały systematycznie opublikowane w kilkudziesięciu tomach wydawnictwa „Studia i Materiały”, podzielonego na kilka serii tematycznych.

Zarówno Ośrodek Dokumentacji Zabytków, jak i Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, mimo odrębności wynikającej z innych zadań sformułowanych w momencie ich powoływania, miały bardzo wiele elementów zbieżnych. Przede wszystkim miały dokumentować dobrą kulturę, zbierać wiedzę niezbędną do ich poznania, propagować rolę i wartość zabytku w społeczeństwie, a także, przez wydawanie specjalistycznych opinii wpływać na metody ochrony zabytków. W wielu przypadkach, a zwłaszcza w ewidencjonowaniu zabytków, zakres działań był identyczny. W dodatku podział kompetencji w pewnych przypadkach był sztuczny i niezrozumiały. Na przykład ODZ ewidencjonujący zabytki budownictwa i architektury gromadził materiał dotyczący pałacu, zaś OOKZ miał wszystkie materiały dotyczące otaczającego ten pałac parku; podobnie – ewidencja cmentarza była w OOKZ, zaś kaplice na tym cmentarzu w kartotece ODZ. Ponadto, zgodnie z ewoluującym na przestrzeni lat postrzeganiem zabytku nie jako odrębnego dzieła, ale jako elementu w kontekście otoczenia, ewidencja

5. Zabytkowy budynek dworca kolejowego w Grodzisku Mazowieckim przekazany Ośrodkowi Dokumentacji Zabytków w 1979 r. Fot. K. Gołębniak

5. The historic building of the railway station in Grodzisk Mazowiecki, transferred to Centre for Documentation of Monuments in 1979. Photo by K. Gołębniak

6. Pawilon szpitalny, Aleje Ujazdowskie 6 – siedziba Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków do 2004 roku. Fot. P. Kobek

6. The former hospital pavilion at Aleje Ujazdowskie 6 – the seat of the National Centre for Research and Documentation of Monuments till 2004. Photo by P. Kobek

ODZ obejmować zaczęła szersze zespoły przestrzenne, w tym urbanistyczne i ruralistyczne, zaś OOK nie mógł zajmować się tylko komponowanymi zespołami zieleni, nie uwzględniając istniejących w tych zespołach obiektów kubaturowych. Z konieczności więc dublowano np. dokumentację fotograficzną. Zatem istnienie dwóch instytucji kultury o podobnym profilu działania, tyle że w odniesieniu do różnego rodzaju zabytków, było jednym z powodów ich scalenia. Stąd na mocy powołanego wyżej Zarządzenia nr 54 Ministra Kultury z dnia 14 października 2002 roku Ośrodek Dokumentacji Zabytków połączono z Ośrodkiem Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, tworząc Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków.

KOBiDZ w zasadzie kontynuował zadania obu połączonych instytucji, tyle że punkt ciężkości działania skierowany został raczej na prace dokumentacyjne i wypracowywanie metod ochrony i konserwacji zabytków, a stopniowo ograniczone zostały bezpośrednie prace projektowe i terenowe. Większą rangę nadano opiniowaniu różnych przedsięwzięć i projektów konserwatorskich. KOBiDZ stał się głównym opiniodawcą Generalnego Konserwatora Zabytków, zwłaszcza w związku z nasilającą się liczbą wniosków o skreślenie obiektów z rejestru zabytków, a także z narastającym problemem nowych inwestycji w zabytkowych zespołach urbanistycznych. KOBiDZ zajął się również przygotowywaniem materiałów związanych z ustanawianiem pomnika historii

(w tym opracowaniem projektu kryteriów do wniosku i przeprowadzeniem procedury), opiniowaniem i weryfikacją wniosków. Przygotował też propozycje monitoringu zabytków uznanych za pomnik historii i wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO.

Jednym z najważniejszych zadań KOBiDZ stała się komputeryzacja zbiorów. Już wcześniej ODZ rozpoczął prace w tym kierunku, ale nie były to działania kompleksowe, zmierzające do stworzenia jednolitego programu dla wszystkich rodzajów dokumentacji. Każdy z działów stworzył bazy danych dla własnych potrzeb merytorycznych i teraz zaistniała konieczność scalenia ich w jeden spójny program. KOBiDZ rozpoczął również, na potrzeby służb i działań konserwatorskich, wykonywanie skanów 3D obiektów zabytkowych. Nadal też gromadzone są materiały dla prowadzonej krajowej ewidencji zabytków. Należy

7. Budynek dawnej oberży w Łazienkach, ul. Szwoleżerów 9 – jedna z siedzib Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków po połączeniu ODZ z OOK w 2002 roku. Fot. P. Kobek

7. The building of the former inn in Łazienki, ul. Szwoleżerów 9 – one of the seats of the National Centre for Research and Documentation of Monuments after the merger of CDM and CPHL in 2002. Photo by P. Kobek

8. Kamienica przy ul. Szeroki Dunaj 5, dawna siedziba Ośrodka Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego. Fot. P. Kobek

8. The tenement house at ul. Szeroki Dunaj 5, the former seat of Archaeological Heritage Preservation Centre. Photo by P. Kobek

tu zaznaczyć, iż w latach 2002-2006 KOBiDZ nie zajmował się ewidencją zabytków archeologicznych, gdyż rolę tę pełnił Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego.

OODA (działał od 21 sierpnia 2002 roku do 31 grudnia 2006 roku) powstał z przekształcenia powołanego w 1995 roku Ośrodka Ratowniczych Badań Archeologicznych (od 25 sierpnia 1995 roku do 21 sierpnia 2002 roku), którego głównym celem było nadzorowanie i badanie obszarów przeznaczonych pod projektowane inwestycje wieloprzestrzenne. Działania te były niezbędne zwłaszcza na terenach, przez które miały przebiegać krajowe trasy szybkiego ruchu komunikacyjnego. Badania ORBA pozwoliły zbadać w stosunkowo szybkim czasie ogromną ilość stanowisk archeologicznych i przyniosły wiele ważnych odkryć naukowych. Niezależnie od specyfiki badań archeologicznych, odmiennej od badań innego rodzaju zabytków, powstaje też dokumentacja naukowa i ewidencyjna, której sens i znaczenie tożsame są z dokumentacją zabytków w ogóle. Z tego też względu, a także na zmieniane w trakcie postępującego procesu budowy autostrad zasady prowadzenia i finansowania badań archeologicznych sprawiły, że działania Ośrodka Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego stały się zbieżne z pracą Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków. Naturalną zatem konsekwencją tego stwierdzenia było Zarządzenie nr 28 Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 3 października 2006 roku w sprawie połączenia instytucji kultury Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków (14.10.2002-31.12.2006 roku) i Ośrodka Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (Dz.Urz. MKiDN, Nr 6 z 2006 roku, poz. 50). Połączone instytucje działały jako Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków do 31 grudnia 2010 roku, który od 1 stycznia 2011 roku, na mocy przytoczonego już Zarządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, otrzymał nazwę Narodowy Instytut Dziedzictwa. Zmiana ta wiąże się też z nadaniem nowego statutu, w myśl którego Instytut ma realizować zadania w zakresie zrównoważonej ochrony dziedzictwa kulturowego Polski w celu jego zachowania dla przyszłych pokoleń poprzez:

1. gromadzenie i upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie;
2. wyznaczanie i upowszechnianie standardów ochrony i konserwacji zabytków;

3. kształtowanie świadomości społecznej w zakresie wartości i zachowania dziedzictwa kulturowego.

Wynika z tego, że oprócz dotychczasowych działań, m.in. w zakresie gromadzenia zbiorów dokumentacji ewidencyjnej, co podkreśla Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. z 2011 roku, Nr 113, poz. 661), Instytut ma podjąć zadania w szerszym wymiarze społecznym, zwłaszcza w dziedzinie upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym. Temu celowi mają służyć: monitorowanie stanu zachowania i ocena wartości zasobu dziedzictwa, budowa i rozwój ogólnopolskiej, geoprzestrzennej bazy danych o zabytkach

oraz ułatwienie dostępności zbiorów przez ich digitalizację. Pozostaje wydawanie opinii i ekspertyz dotyczących działań przy zabytkach na rzecz organów administracji publicznej, ale również Instytut ma na zlecenie ministra realizować część zadań resortu kultury wynikających z przystąpienia Polski do Konwencji światowego dziedzictwa UNESCO z 1972 roku, a w szczególności prowadzić prace nad zapewnieniem standardów ochrony, konserwacji i prezentacji miejsc światowego dziedzictwa, monitorować i oceniać ich stan, koordynować prace nad przygotowaniem planów zarządzania oraz czuwać nad ich realizacją, a także uczestniczyć we współpracy międzynarodowej na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego.

Do realizacji tych zadań Instytut dysponuje odpowiednio wykwalifikowaną kadrą i w miarę możliwości finansowych uzupełnia wyposażenie techniczne. Pewną niedogodność stanowi natomiast brak właściwego miejsca, zarówno dla ciągle powiększających się zasobów dokumentacyjnych, jak i do urzędzenia pracowni naukowych. Właściwie od początku istnienia ODZ instytucja boryka się z problemami lokalowymi.

W momencie powołania, w 1962 roku przeznaczono dla Ośrodka kilka pokoi w Pałacu Prymasowskim przy ul. Senatorskiej. Później, w 1970 roku, ODZ przeniósł się do wyremontowanej specjalnie na jego potrzeby kamieniczki staromiejskiej przy ul. Brzozowej 35. Siedziba ta, pełna uroku, ale niezbyt wygodna z racji kilku pięter skomunikowanych wąskimi i stromymi schodami, szybko okazała się za ciasna dla rozrastających się zbiorów. W 1979 roku przekazano Ośrodkowi zabytkowy budynek dworca kolejowego w Grodzisku Mazowieckim, w którym miały znaleźć się magazyny dla rzadziej wykorzystywanych zbiorów. Niestety, remont mocno zdewastowanego budynku ciągnął się ponad 10 lat, co praktycznie nie zmieniło trudnej sytuacji lokalowej. Udało się tylko pozyskać niewielkie dawne mieszkanie przy ul. Mazowieckiej 9, w którym przez wiele lat mieściły się działy Muzealnictwa i Wydawnictw. Po wieloletnich staraniach udało się pozyskać pawilon poszpitalny w Alejach Ujazdowskich 6, który zresztą też nie pomieścił całej instytucji. W dodatku warunkiem otrzymania tego lokum była rezygnacja z użytkowania kamieniczki przy ul. Brzozowej (pozostającej nota bene do dnia dzisiejszego własnością NID). Choć obszerniejszy od poprzedniej siedziby, pawilon okazał się również ciasny; część dokumentacji trzeba było zdeponować w piwnicach, gdzie uległa zawilgoceniu i po latach wymagała przeprowadzenia kosztownej konserwacji odgrzybiającej. Szczęśliwie dla zbiorów można było ich część przetransportować do wyremontowanego w końcu budynku w Grodzisku, ale stworzyło to z kolei znaczne utrudnienia w ich wykorzystaniu. W wyniku połączenia ODZ z OOK w 2002 roku Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków rozszerzył bazę lokalową o budynek dawnej oberży w Łazienkach, przy ul. Szwoleżerów 9, ale faktycznie nie poprawiło to ogólnej sytuacji, gdyż obiekt ten był również „wypełniony” zbiorami OOK.

9. Dawny budynek Centralnej Rady Związków Zawodowych przy ul. Kopernika 36/40 – jedna z obecnych siedzib Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Fot. P. Kobek

9. The former building of the Central Council of Trade Unions at ul. Kopernika 36/40 – one of the current seats of the National Heritage Board of Poland. Photo by P. Kobek

Od momentu połączenia KOBiDZ czynił poszukiwania większego obiektu, aby scalić rozdzielone zbiory i pracownie. Sprawa była tym pilniejsza, że w 2004 roku Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków został zmuszony do opuszczenia siedziby w Alejach Ujazdowskich na rzecz powołanego w tym czasie Instytutu Teatralnego. Wydawało się, że istnieje możliwość znalezienia większych pomieszczeń w dawnym budynku Centralnej Rady Związków Zawodowych przy ul. Kopernika 36/40; nie były one jednak na tyle obszerne, aby pomieścić całą instytucję. Tak więc na ul. Kopernika przeniesiono tylko część pracowników i zbiorów KOBiDZ z Alej Ujazdowskich, pozostawiając resztę w budynku przy ul. Szwoleżerów. Kolejnym obiektem w gestii NID jest siedziba dawnego Ośrodka Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego, który wraz z bogatymi zbiorami dokumentacji został przyłączony w 2006 roku; w tym wypadku również nowe działy NID pozostały w swej dawnej siedzibie.

Śledząc perypetie lokalowe Ośrodka Dokumentacji Zabytków, można powiedzieć, że wszelkie zmiany były dokonywane wyłącznie pod kątem posiadanych zasobów dokumentacyjnych i archiwalnych, jakimi dysponowała instytucja w chwili podejmowania decyzji o przeprowadzkach. Nigdy nie brano pod uwagę oczywistego faktu, że placówka ta, powołana przecież do wykonywania i gromadzenia dokumentacji zabytków, będzie się rozrastać i powiększać swoje zbiory. Nigdy nie próbowano patrzeć perspektywicznie na jej potrzeby, tylko „upychano” ją w przypadkowych

pomieszczeniach, zupełnie nieprzystosowanych do rodzaju prowadzonej działalności. Skutkiem tego, po pięćdziesięciu latach działania, wchodzi w nowy etap jako Narodowy Instytut Dziedzictwa, bez adekwatnej do nazwy i powierzanej roli siedziby. Mieści się obecnie w kilku punktach miasta: przy ul. Szwoleżerów 9, ul. Kopernika 36/40, ul. Szeroki Dunaj 5 i w Grodzisku Mazowieckim, przy ul. Bartniaka 28.

Sytuacja taka utrudnia bieżącą działalność instytucji, ale przede wszystkim nie sprzyja wzajemnym relacjom między pracownikami i budowaniu zintegrowanego zespołu, a ponadto stanowi poważny problem dla bardzo dużej ilości interesantów korzystających z rozproszonych zbiorów. ■

Juliusz Wendlandt ukończył studia na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Studium Podyplomowe Konserwacji Zabytków na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. W latach 1964-1980 w służbach ochrony zabytków pełnił funkcje: rejonowego konserwatora zabytków w Sandomierzu, wojewódzkiego konserwatora zabytków w Tarnobrzegu oraz głównego specjalisty ds. naukowo-konserwatorskich PKZ w Sandomierzu. W latach 1981-1984 był dyrektorem Zespołu Pałacowo-Ogrodowego w Wilanowie z ramienia Zarządu Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych przy Muzeum Narodowym w Warszawie, a w latach 1985-1991 – głównym specjalistą w Zarządzie Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych. Od 1992 r. pracował w Ośrodku Dokumentacji Zabytków w Warszawie, a w latach 1994-1995 pełnił funkcję wicedyrektora tej instytucji. Obecnie pracuje jako główny specjalista w Pracowni Rejestru i Ewidencji Zabytków w Narodowym Instytucie Dziedzictwa. Jest Rzeczoznawcą Stowarzyszenia Zabytków w zakresie architektury i urbanistyki.

Summary

From the Centre for Documentation of Monuments to the National Heritage Board of Poland

By the Order no. 166 of the Minister of Culture and Art of 22 December 1961, the Centre for Documentation of Monuments was established “for the purpose of improvement of the stock-taking of monuments for the rational planning of their reconstruction and conservation”. Its tasks included the preparation of the central register, record and supplementary documentation of non-movable and movable monuments.

CDM’s substantive activity was based on record cards of non-movable (ca 40,000) and movable monuments, record files of cities, historic complexes and parks, historical and technical documentation of historic objects of architecture and historic buildings as well as archival and photographic materials ac-

quired from the then existing Administration of Museums and Monument Protection.

Tasks were performed by the Centre in three research departments: the Department of Architecture and Town Planning, the Department of Movable Monuments and the Department of Archaeology and in supplementary departments: the Department of Museology, which collected and documented knowledge about Polish museums, the Department of Archives and Scientific Collections, which collected, among others, materials relating to the historical issues and conservation of monuments, and the Phototeque with a unique collection of negatives, positives and diapositives, including historic aerial photographs of historic urban complexes and spatial development layouts. This collection is particularly important, because it often concerns the objects that no longer exist.

Among achievements of the Department of Publications, which existed in the Centre from the beginning, it is particularly worth noting one hundred volumes of the Library of Muse-

ology and Monument Protection (LMMP) devoted to a variety of topics: from legal protection of monuments, materials from conservation conferences, specialistic issues of the conservation technology, to glossaries. For many years CDM was the publisher of a number of magazines devoted to popular science: *Spotkania z Zabytkami*, *Muzealnictwo* and *Ochrona Zabytków*.

What also existed in CDM from the beginning, was the library – one of the few libraries in Poland that had not only a collection of books on the history of art and museums, but also a collection of books on issues of stock-taking and documentation of monuments and conservation issues – both with regard to theory and practice.

Within the limits of its statutory activity, the Centre kept a central record of cultural properties, determined models and established standards of record-keeping. It organised training courses for employees of Conservation Offices and Offices for Documentation of Monuments, directed priorities in the preparation of records of monuments and supervised periodically the financing of the entire record-keeping programme in Poland.

For the purpose of closer co-operation with conservation services and local administration bodies, twelve Centres for Studies and Protection of the Cultural Environment were established as local centres of CDM in 1991 and 1992.

In 2000, part of CDM's competences relating to the initiation and financing of records was transferred to conservation services and the Centre became responsible only for archives and information. Until then, during 40 years of its activity, CDM had collected and co-created an imposing record documentation, which constituted a unique collection encompassing around:

- 130,000 record cards of historic objects of architecture and historic buildings,
- 640,000 address index cards of historic objects of architecture and historic buildings,
- 600 historical & urban planning studies of cities,
- 320,000 record cards of movable monuments,
- 6,600 files of the Archaeological Photograph of Poland (68% of the surface of the country; 375,000 archaeological sites),
- 70,000 decisions on entry into the register of monuments (all categories of monuments),
- 130,000 negatives and 1,000 binders of positives in the phototeque,
- 35,000 negatives, diapositives and photographs of the aerial documentation of cities and the cultural landscape,
- 50 linear metres of archival materials,
- 60,000 volumes of books and magazines in the library.

Moreover, CDM had at its disposal materials of the State Enterprise Monument Conservation Workshops from years 1948-1988 (750 linear metres of conservation documentation, 250,000 negatives, 1,881 photogrammetries, 8 linear metres of photographs in boxes).

These materials were not only used by the personnel of conservation services, but also made widely available for scientific and educational research.

In 2002, two cultural institutions: the Centre for Documentation for Monuments and the Centre for the Protection of Historic Landscape were merged and the National Centre for Research and Documentation of Monuments was established.

The Centre for the Protection of Historic Landscape was created on the basis of the Administration of the Protection and Conservation of Palace & Garden Complexes, which functioned from 1977 within the structures of the National Museum in Warsaw. Originally it engaged in the maintenance of historic

parks in the divisions of the National Museum – in Łazienki Park, Wilanów, Nieborów and Królikarnia. The methods that were used there in broadly understood conservation activities, from historical research to the revitalisation of these parks, were employed to work out theoretical and practical rules relating to the maintenance of historic green layouts in the scale going beyond museum objects. In those years, there were no specialistic institutions taking care of historic parks; these shortages were particularly severe for local conservation offices, which employed mainly historians of art, architects, ethnographers and archaeologists in their structures. Only a small group of landscape architects or foresters took care of historic greens. Because of the need to support voivodeship conservators of monuments, the Administration of the Protection of Palace & Garden Complexes was separated from the National Museum and started nationwide activity as an independent entity.

As far as records and documentation are concerned, the Administration's activity was similar to that of CDM, but was carried on with regard to historic green layouts – parks, gardens and cemeteries, including former Polish cemeteries situated outside the country. Apart from that, the Administration was authorised by the General Conservator of Monuments to exercise the broadly understood heritage conservator supervision of works being performed in historic parks in Poland. The co-operation concerned both design and performance. For instance, a programme of clearing works in neglected parks was commenced, under which conservators and users received an instruction concerning the performance of basic maintenance works before proper revitalisation activities. The Administration elaborated also the rules of preparation of conservation documentation, paying particular attention to the need to carry out historical & scientific research before design works. It was also the originator of pre-design research that was called "park archaeology". From the beginning of its activity, the Administration ran a large-scale training programme for conservation services. A design studio was also created to carry out park revitalisation projects within the scope of statutory activity. At the same time, a scientific base was created by establishing a specialised library and collecting all materials concerning the history of gardening. Research on park plants and their selection in the historical development process was also initiated. Grounds were even created for the establishment of a specialised nursery which was to prevent the spreading fashion for introduction of foreign species of trees and shrubs to historic parks through selection of native plants occurring in historic gardens.

The large-scale research and record-keeping programme resulted in a series of publications, including the list *Parks and historic gardens in Poland*, catalogues of historic cemeteries in various provinces, a catalogue of Galician cemeteries from World War I and catalogues of Polish cemeteries in Belarus and the Ukraine.

Special attention in the activity of the Administration was paid to the role of historic parks in the local environment and their importance for the cultural landscape. In this context, research on particularly endangered large-area layouts and composed landscape was commenced.

As a result of the extended research zone and environment protection activities, the Administration of the Protection of Palace & Garden Complexes was transformed into the Centre for the Protection of Historic Landscape on 1 January 1994. Special achievements of CPHL include activities for the benefit of the Muskau Park in Łęknica, a park & landscape work of primary importance for the history of the world art of garden-

ing. For the purpose of ensuring proper progress of revitalisation works, CPHL took over the administration of this facility and restored the original grandeur and importance of the park after a few years of intense work, as a result of which the park was entered into the UNESCO World Cultural and Natural Heritage list.

CPHL carried on very intense training & conference activities, and materials acquired by means of them were systematically published in a few dozen volumes of the *Studia i Materiały* publication, which was divided into several thematic series.

The National Centre for Research and Documentation of Monuments basically continued the tasks of both merged institutions, but focused rather on documentation works and the elaboration of methods of protection and maintenance of monuments, and direct design and field works were gradually limited. Higher importance was attached to giving opinions on various projects, including conservation projects. NCRDM became the main provider of opinions for the General Conservator of Monuments.

In addition, NCRDM engaged in the preparation of materials connected with the establishment of a monument of history (including the elaboration of a draft of criteria for the application and the carrying-out of the procedure), giving of opinions on and verification of applications. It also prepared a proposal for monitoring of historic objects regarded as monuments of history and entered into the UNESCO World Cultural and Natural Heritage list.

The computerisation of collections became one of the most important tasks of NCRDM. NCRDM had already commenced work on that subject in the past, but these were not complex activities aimed at creating a unified programme for all kinds of documentation. NCRDM also started to make 3D scans of historic objects for the needs of conservation services and activities.

It is worth mentioning that from 2002 till 2006 NCRDM did not engage in recording of archaeological monuments, because this function was fulfilled by the Centre for the Protection of Archaeological Heritage. Its predecessor was the Centre for Rescue Archaeological Research (CRAR) established in 1995, whose primary goal was to supervise and examine areas laid out for large-area investments being designed. These activities were particularly necessary in areas through which national fast traffic roads were to run. Within the scope of CRAR's research, a huge number of archaeological sites was examined within a relatively short time and many important scientific discoveries were made. Irrespective of the specific nature of archaeological research, which was different from research on other kinds of monuments, scientific and record documentation was being prepared, the meaning and significance of which was identical to that of documentation of monuments in general. Thus, the activities of the Centre for the Protection of Archaeological Heritage turned out to coincide in many respects with work of the National Centre for Research and Documentation of Monuments. As a result, both of these cultural institutions were merged in 2006. Until 31 December 2010, they functioned as the National Centre for Research and Documentation of

Monuments, which changed its name to the National Heritage Board of Poland by virtue of the order of the Ministry of Culture and National Heritage on 1 January 2011. This change involves also the adoption of new statutes, according to which the Institute is obliged to pursue tasks relating to the sustainable protection of the cultural heritage of Poland in order to preserve it for future generations through:

1. the collection and dissemination of knowledge about heritage;
2. the determination and dissemination of standards of protection and maintenance of monuments,
3. the formation of social awareness regarding the values and maintenance of cultural heritage.

This shows that, apart from activities being performed so far, e.g. with regard to the collection of record documentation, the goal of the Institute is to undertake tasks on a broader social scale, especially those relating to the dissemination of knowledge on cultural heritage. This goal should be supported by activities such as the monitoring of the state of preservation and the evaluation of the heritage resource, the building and development of the nationwide geospatial database about monuments and the improvement of access to collections through their digitalisation. The Institute continues to issue opinions and expertises concerning monument-related activities to public administration bodies, but it is also obliged to carry out, upon the Minister's order, a part of tasks of the ministry of culture resulting from the accession of Poland to the 1972 UNESCO World Heritage Convention and, in particular, carry out works to ensure standards of protection, conservation and presentation of World Heritage sites, monitor and evaluate their condition, co-ordinate work on the preparation of management plans and supervise their implementation as well as participate in international co-operation with a view to the protection of cultural heritage.

In order to implement these tasks, the Institute has the properly qualified staff and supplements its technical equipment within the limits of its financial possibilities. Some difficulty is caused by the lack of adequate place both for the expanding documentation resources and for arrangement of research workshops. The Centre for Documentation of Monuments has actually grappled with the lack of appropriate premises since the beginning of its existence; currently, after a series of organisational changes and mergers, the National Heritage Board of Poland with its rich archives and specialistic workshops is located in four separate facilities in and outside Warsaw, in accidental rooms that are completely inadequate to the kind of its activity. This means that, after 50 years of its activity, the institution is entering the new stage as the National Heritage Board of Poland without a seat that would be adequate to its name and role.

Such a situation hinders the current activity of the institution and, in the first place, does not contribute to the improvement of mutual relations between employees and the building of an integrated team and causes a serious problem to a very large number of clients making use of the dispersed collections.